

Василь Яременко

Шевченкова «гармонія»: християнсько-богословський аспект

Vasyl Yaremenko

Christian and theological aspect of Shevchenko «harmony»

On the basis of Christian theological principles, the question of «harmony» in the creative legacy of Taras Shevchenko and his religious worldview is analyzed. Interpretation of his work is expanded.

Keywords: harmony, disharmony, Shevchenko studies, theology, Christianity, virtue, humility

На основі християнської богословських засад аналізується питання «гармонії» у творчій спадщині Тараса Шевченка та його релігійний світогляд. Розширено інтерпретацію його творчості

Ключові слова: гармонія, дисгармонія, шевченкознавство, теологія, християнство, чесноти, смирення

Слово «гармонія» в поетичних текстах Тараса Шевченка зустрічаємо всього один раз – в «Посланії»: «А гвалту! а крику! І гармонія, і сила, / Музика та й годі» (рядки 132–134). Тут воно подається як іронізм, але, враховуючи й контекст, уже зрозуміло, що автор наділяв його широким понятійним змістом. Особливо в цьому переконує вживання цієї лексеми з варіантами в його російськомовних повістях, Щоденнику та листуванні (не менше 15 разів)¹. У тих висловлюваннях «гармонія» вживається, як і належить за етимологією, в значенні «ладу», «узгодженості» стосовно взаємин, стану природи і людської душі, мистецького сприйняття тощо. А це вже виводить на доречність розгляду слова і в категоріальному сенсі. Цікаво, що в одному з Шевченкових текстів це слово по суті вживається, майже поряд, і в категоріальному, і в етимологічно-семантичному розумінні: «Для души, чувствующей и любящей все возвышенно-прекрасное в природе и в искусстве, после высокого наслаждения этой обаятельной гармонией необходим душевный отдых. А сладкий этот успокоитель утомленного сердца может существовать только в кругу детей и доброй, любящей жены. Блажен! стократ блажен тот человек и тот художник, чью так несправедливо называемую прозаическую жизнь осенила прекрасная муза гармонии. Его блаженство, как Господний мир, необъятно»² («Художник»). За давньогрецькою міфологією відомо, що богиня Гармонія уособлювала злагоду, щасливий шлюб. Еллінський драматург V ст. до н. е. Евріпід, як свідчить його твір «Медея», тримався версії, що знамениті покровительки мистецтва і науки Музи були дочками Гармонії³. Отже, фраза «муза гармонії» могла автором вживатися в розумінні обох цих

значень, що зайвий раз засвідчує, яке вагоме місце займало поняття «гармонія» в Шевченковій свідомості.

У філософії гармонія – це універсальна категорія, що відбиває внутрішню і зовнішню упорядкованість, узгодженість, цілісність явищ і процесів, якостей, сутностей (часто різнорідних). У стародавній Греції була раціоналістична гармонія розуму та відчуттів на рівні особистості, яка формує свій ідеал. Але уже у творах неоплатоніків і в середньовіччі таким ідеалом виступає Бог як вища гармонія, що спроможна поєднати добро і красу, і людина має уподібнитись Богам. З'являється теологічна гармонія. Аврелій Августин (354–430 рр.) доводив, що тільки через наближення до Бога людина може гармонізувати свій світ і наблизити його до ідеалу. Тома Аквінський (1225–1274 рр.) вважав, що завдяки поєднанню розуму і віри, душі та тіла встановлюється гармонія в людині та всесвіті. Тобто, за християнським богослов'ям, саме Бог створює гармонію душі й тіла людини, є основою єдності та гармонійності цього світу, і на передній план у реалізації теологічної гармонії виходить любов до Бога, яка поєднує душу та тіло людини в єдине ціле при першорядності саме душі у встановленні гармонії⁴. Взагалі проблему гармонії розробляли в онтологічному, гносеологічному, соціальному, етичному, естетичному, психологічному аспектах. Вони проглядаються і в текстах Тараса Шевченка. «Що таке гармонія, як її досягти? Це питання головне в повісті»⁵ – такий висновок робить І. Мойсеїв про повість «Художник». Проте у щойно виданій «Шевченківській енциклопедії» сигналу про гармонію немає. Лише започатковується опрацювання цієї теми. В царині естетики це зробила Михайлина Коцюбинська, яка констатувала: «Для естетичного світовідчужання Шевченка велике значення мало поняття *гармонії і дисгармонії*. Його емоційно-естетичні оцінки весь час обертаються в цьому колі». Вона зробила спробу окреслити види цього кола⁶. Дослідниця також звернула увагу на присутність у Шевченкових текстах калокагатії, якою в античній естетиці означували гармонію внутрішнього і зовнішнього як умову краси індивіда, наголосивши, що у поета такою «найзагальнішою калокагатичною категорією» є слово «святе» з «безперечним переважанням етичного моменту»⁷. Цю тезу підхопив В. Пахаренко, який заторкує проблему гармонії уже в ракурсі екзистенційного змісту Шевченкової етики⁸. Побачила світ і розвідка з дещо претензійною назвою – «Візуальна концепція гармонії у творчості Т. Шевченка»⁹, яка засвідчила потребу комплексного і багатовекторного вивчення проблеми. Зокрема, Є. Сверстюк, констатуючи шукання Шевченком відповіді «на питання про сенс життя і пошуки гармонії в ньому»¹⁰, означив її релігійну складову: «Шевченко несе християнський ідеал згармонізованої людини, яка живе у згоді з собою»¹¹. Тому метою даної студії є з'ясування міри і форм присутності мотиву гармонії в Шевченкових текстах в аспекті

християнського богослов'я та відповідного визначення глибини Шевченкового вираження цієї проблеми.

Вже саме вживання лексеми «гармонія» у Шевченка дотичне до християнства. Адже уже в наведеному іронічному вислові «І гармонія, і сила[...]» слово «сила» могло в автора з'явитися як результат молитовного впливу, зокрема церковного доповнення-славослів'я до євангельської Господньої молитви «Отче наш». В творах він часто іменує Господа «великою, святою» силою. Вказівку на «причетність» Всевишнього до гармонії / дисгармонії можна знайти уже в «Причинній»: «Не так серце любить, щоб з ким поділитися, / Не так воно хоче, як Бог нам дає» (рядки 73-74). Вона міститься і в своєрідній образній дефініції гармонії, яку зустрічаємо в поезії «На вічну пам'ять Котляревському»: це – коли «І світ Божий як Великдень, / І люди як люди!» (рядки 27-28). Якщо використовувати такий літературознавчий термін, як зміна планів у творі, то «гармонія-дисгармонія» (чи навпаки) з християнським маркуванням є у Шевченкових текстах чи не найзагальнішою лінією розгортання тієї зміни. Це помітно навіть і з лаконічних тропів: «Одна думка усміхнеться, / А друга заплаче» (в «Гайдамаках», рядки 1314-1315) та ін. Особливо це стосується поезії «І досі сниться: під горою...», в якій одним планом подано образок абсолютної гармонії (ідилії) селянської родини, і де зовсім не випадково згадується про тихесеньке читання Господньої молитви «Отче наш». Здавалося б, що Шевченко, як митець, мав би послуговуватися поняттям гармонії передусім в діяльній естетичній. Він так і робить. Слово «гармонія» в його текстах вживається: як «чудная (варіант – «новая») гармонія» природи («Прогулка с удовольствием и не без морали»); як відповідність споруд ландшафту («Несчастный») і їх бажаному розмаїттю (запис у Щоденнику за 26.09.1857); як звукова злагодженість (запис у Щоденнику за 4.07.1857); як стан прибраного приміщення («Художник»); як відчуття прекрасного в природі й мистецтві («Художник»)¹². Але так само воно стосується й етики: як сімейна й товариська злагода («Художник», запис у Щоденнику за 30.08.1857); як стан відносин між людьми («Художник»)¹³. А гармонійна повнота досягається лише взаємодоповненням її проявів. «Внутренние достоинства Степана Мартыновича были в совершенной гармонии с наружными»¹⁴ – читаємо в повісті «Близнецы». Там це має іронічний підтекст. Виразніше висловлено в повісті «Музыкант»: «Виолончель с фортепьяно – это такая божественная гармония[...]. Я впрочем думаю, и не без основания, что кроме гармонических звуков между ими (закоханими героями твору – В. Я.) существует высочайшая гармония самых нежных чувств»¹⁵. Тексти свідчать, що проблема гармонії в Шевченка пов'язана з вихідними етичними категоріями – добром і злом, що цілком запозичені із релігії. Це дозволило В. Пахаренку навіть подати цілком адекватне визначення: «Якщо максимально узагальнити, *добро* у Шевченково-

му розумінні – це породжена всеосяжною любов'ю гармонія людини з собою і світом (свобода фізичного й духовного саморозвитку та вільне, рівноправне співжиття з іншими людьми, природою, космосом, Богом), зло – руйнування чи недопущення такої гармонії, заперечення стратегії любови»¹⁶ (підкреслення в тексті зроблені автором – В. Я.). В Щоденнику Шевченко прямо називає Бога «Творцом вечной[гармонии]» (запис від 27. 08. 1857). Для порівняння варто зазначити, що в О. Пушкіна слово «гармонія» вживається лише в значеннях музикальної співзвучності, доброзвуччя і співмірності, без зв'язку з християнством¹⁷. В листі до Б. Залеського від 10 лютого 1857 р. Шевченко, думаючи, ототожнює «симметрию и гармонию в природе» з «всемогущим Богом» або вказує на Нього як творця тієї злагодженості¹⁸. Принаймні в цьому листі він через словесну побудову «воздушных замков» змальовує таку очікувану гармонію, яка повністю заснована на християнських вартостях, а також по суті називає деякі її складові¹⁹. Л. Плющ, розмірковуючи над змістом цього листа, формулює, що для Шевченка щастя – це, зокрема, «бачити прояви Бога на землі (красу в природі й мистецтві, добро й красу в душах людських тощо)». Дослідник помітив, що поет мимовільно навіть «виправив» (запис у Щоденнику за 17.06.1857) фразу Лермонтова «и в небесах я вижу Бога» на «и видит Бога на земле»²⁰. Вважаю, що Шевченко так розумів і гармонію: Бог – і творець гармонії, і її прояв. І його не влаштувало б пояснення щастя як «переживання повноти буття, пов'язане з самоутвердженням», що залежить від розуміння людиною «сенсу життя»²¹. В поезії «Один у другого питаєм...» він вказує на певну релятивність сенсу життя («І не дознавшись умираєм[...]») і наголошує на ділах («І полишаємо діла...»), що примушує згадати про сім діл тілесного і духовного милосердя в християнській етиці. «Перелічу і дні і літа. / Кого я, де, коли любив? / Кому яке добро зробив?» – по-християнськи запитує себе автор в поезії «А. О. Козачковському» (рядки – 101-102). По-друге, щастя і гармонія далеко не для всіх «пов'язане з самоутвердженням». За спогадами К. Юнге, Шевченко казав після солдатчини: «Я такий щасливий тепер, що сповна винагороджений за всі мої страждання і всім прощаю»²². Гармонія – це обов'язкове винагородження людині за страждання, передусім теплом людської душі, власне християнським братолюб'єм, навіть можливістю для неї споглядання дотримання християнського принципу «робити добро без втоми, поки маємо час» (Гл.6:9-10).

Ідея бажання гармонійності у Шевченка за діалектичним законом часто народжується від протилежного – дисгармонійності. Наприклад, тема вірша «Заворожи мені, волхве[...]» – «усвідомлення ліричним героєм-поетом трагічної невідповідності між уявленням про довколишній світ та реаліями цього світу»²³. Можна навіть за віршем «Гоголю» (рядки 11-12) вести мову про дисгармонію в ім'я вищої гармонійності. «Для Шевченка його «плач» і Гоголів «сміх» – це

лише різні (але рівноправні) засоби заперечення самодержавно-кріпосницької дійсності»²⁴, – писав Ю. Івакін. Є. Сверстюк пояснив ще точніше: «Той сміх і той плач – то та сама дума, що роздирає серце і те саме відчуття неволі у великому імперському вавілоні»²⁵. Протилежності тут християнською ідеєю жертвовності в ім'я батьківщини трансформуються в засіб демонстрації світоглядної гармонії. Одна зі статей І. Качуровського про Шевченка має назву «Поет самоти і безнадії»²⁶. Вважаю, що друга частина назви є зайвою, бо одна з основних християнських чеснот (надія) нарощується. Вже 1911 р. К. Чуковський зазначив наступне: «В тюрме и в казарме Шевченко охватил восторг всепрощения, экстаз всепрощения и милости[...]. И он всячески старался развить, укрепить в себе эту «христианскую философию»²⁷. Ю. Шевельов також спостеріг, що в останній рік життя у Шевченка відбувався «процес переходу і переосмислення» попередніх тем і проблем, «злиття зі всесвітом в ідеальній гармонії», «відчуття гармонії у житті і в людині»²⁸. «Назагал у зрілій творчості Шевченко прагне до всеосяжної людяності й гармонії»²⁹ – погоджується й Л. Ушкалов. Отже, Шевченко мав особистий релігійний досвід «набуття» гармонії, а саме він, на думку М. Лосського, викликає впевненість у тому, що світ «створений для того, щоб узяти участь в Божественній абсолютній досконалості»³⁰. А втім, думаю, що така «всеосяжна гармонія» простежується у Шевченка й раніше. Вона на повну силу проявилася в унікальних переспівах «Псалмів Давидових» (до «Букваря» Шевченко включив той із них, де вона найвиразніша), в поемі «Осика»: «[...] все забула, / І злеє й незлеє, / Всіх простила, всіх любила» (рядки 433-435). Ще Іван Франко помітив «загальне і характерне для Шевченка» явище³¹ – полюбляв «змальовувати картини умиротвореності, ідилічного спокою»³². Ю. Барабаш зазначає: Шевченко «приходить до усвідомлення того, що не помста, не соціальні струси ведуть до правди і справедливості – лише Божа воля», і він «з молитвою на вустах» підводить підсумок свого життя – «...нескверними устами / Помолимось Богу»³³. Такий стан в християнстві означають як «смирнення». У вступній молитві до поеми «Відьма» читаємо: «І примиренному присняться / І люди добрі, і любов, / І все добро... / І в неволі / Познає рай, познає волю / І всетворящую любов (рядки 17-23). Слово «рай» у нього іноді є синонімом «гармонії». У Шевченка «примиренність» не лише засіб долання безнадії, а й одна із форм людської гармонії. Він міг погодитися з тезою, що «саме в пекельному стані цілковитої втративпевненості у власних силах починає діяти «благодать»: сила Божа «виявляється в безсиллі» (І Кр. 12:9)»³⁴. За християнським трактуванням дійсне смирнення веде до глибокого й міцного душевного миру, любові до Бога і людей, співчутливості до всіх, протистоїть гордині, але не означає приниження людини і потурання злу³⁵. З гармонією не в'яжеться «смирненіє лукаве», про яке згадується в поезії «Н. Т.» («Великомученице кумо!»). Акт

смирення для нього – це не абсолютна пасивність людини в очікуванні Божої волі (теорія синергізму)³⁶.

Євангеліє орієнтує: «Завжди радійте, безперестанку моліться, дякуйте за все: така бо воля Божа щодо вас у Христі Ісусі» (1Сл. 5:16-18). Лексеми «радість», «молитва», «вдячність» з похідними настільки наближені в Шевченкових текстах до євангельських³⁷, що можна припускати, що відповідні їм поняття він вважав необхідними складовими гармонії. А ще потребу пам'яті-пригадування, що рефреном звучить у «Гайдамаках», «Тризне», «Н. Костомарову» та інших творах. Для нього немає гармонії без свободи: «Нагодовані, обути / І кайданами окуті» («Сон (Комедія)» (рядки 263-264) та ін. Вона у нього несумісна з найбільшим християнським гріхом – гординою: «Встань же, Боже, Твою славу / гордий зневажає. / Вознесися над землею / Високо, високо, / Закрий славою своєю / Сліпе, горде око» (переспів 93 псалма в «Псалмах Давидових» – рядки 151-156). До складової, безумовно, належить і те, що Сімона Вейль назвала укоріненням – «найважливішою і найменш визнаною потребою людської душі»³⁸. Достатньо згадати про поетове бажання погребіння саме на рідній землі або такі слова: «Я так її, я так люблю / Мою Україну убогу...» із поезії «Сон («Гори мої високої»)» (рядки 57-58). Окремі поезії Шевченка є ніби вказівкою напрямку руху до душевної гармонії. До них, наприклад, належить диптих «Не завидуй багатому» і «Не женися на багатій», де простежується біблійний «мотив суетності»³⁹. Інший напрямок – каяття. Помічено, що герої Шевченкових творів часто «в кінці життя звертають на народну дорогу очищення і спокути»⁴⁰ («Княжна», «Варнак», «Москалева криниця»), відновлюючи гармонію своєї душі. Сердечна, задушевна розмова, засудження зла – такі християнські настанови до гармонії відчитуємо в поезії «Заросли шляхи тернами». За християнськими мірками людині для гармонійного життя потрібна стриманість⁴¹. Шевченко і його герої для гармонійного життя мають скромні запити: хоча б «А я так мало, небагато / Благу у Бога. Тільки хату, / Одну хатиночку в гаю...» («Не молилася за мене...», рядки 13-15). В етиці категорія «гармонія» подається як складник «щастя»: для нього потрібна і «гармонія з собою та навколишнім світом»⁴². Є формула «Щастя – це коли тебе розуміють». Вона відбита і в назві казки великого християнина Г.-Х. Андерсена – «Що не зробить старий, все гаразд», що створена на відповідному сюжеті народних казок багатьох народів світу. Не судити, а прагнути зрозуміти [Мт. 7:1 та ін.] – цей євангельський постулат простежується у всій Шевченковій творчій спадщині. Зокрема, і в творах на історичну тематику⁴³. Тому для нього було б також цілком прийнятним і, базоване на християнській моралі, формулювання: «Гармонія – це, коли тебе розуміють».

Мотив гармонії / дисгармонії прямо чи приховано простежується в Шевченкових текстах на різних рівнях та в різних видах. Прикладом найвищого

рівня може бути «Кавказ». В експозиції поеми, за словами академіка І. Дзюби, «бачимо, як людська думка, пристрасть і совість мучаться серед протистояння двох неможливостей: неможливості змиритися з реальністю Божого світу і неможливістю вийти з цієї реальності поза Богом, без Його «духу живого»⁴⁴. Нижчий рівень – у фіналі першої редакції «Москалевої криниці» (рядки 285-298), де зображено гармонію «злучених взаємною пошаною та любов'ю людей»⁴⁵. А вона виросла на праведності героя поеми Максима. Особливо вагоме місце у Шевченка займає «родинно-сімейна гармонія», відсутність якої у нього, як свідчить поезія «Барвінок цвів і зеленів...», асоціюється з недосконалістю, недовершеністю світу взагалі⁴⁶. Є в Шевченкових текстах те, що можна вважати «втраченою гармонією» або «гармонією-пам'яттю» (у творах «До Основ'яненка», «Іван Підкова», «Полякам», «Чернець»). В поезії «N. N. («Мені тринадцятий минало») бачимо, засновану на молитовному екстазі, «гармонію-мрію», у віршах «І виріс я на чужині...» та «Якби ви знали, паничі...» – «гармонію-ілюзію, а в «Ми вкупочці колись росли...» – «гармонію занапащену». У творах «Лічу в неволі дні і ночі» (1850 р.), «Ісаія. Глава 35», «Ль» прочитується «гармонія-надія», а в «Долі» – своєрідна «гармонія-компенсація» (рядки 13-14). У Шевченка гармонія / дисгармонія під впливом релігії часто має (особливо як стан душі) космічні виміри, унікальні для світової літератури. Це – вступ до «Гайдамаків», у творах «Чигрине, Чигрине...», «Сон (Комедія)», «Три літа», «Княжна», «N.N. («Сонце заходить, гори чорніють»).

Дослідники констатують, що у Шевченка стан самотності «проходить (то відкрито, то латентно, то маргінально) крізь усе життя і творчість», називають його «самотністю серед багатолюдства» або «внутрішньою чи духовною самотністю», знаходять пояснення того стану⁴⁷. Вважаю, що, за великим рахунком, цей мотив породжений Шевченковим відчуттям і усвідомленням дисгармонійності світу, яка передусім полягає у невиконанні віруючими людьми Божого Закону, Христової науки, неготовності до офірування. Як зазначає Є. Сверстюк, «Шевченкова правда на землі не просто антонім кривди. Вона завжди йде від «Духу Істини, якого світ не хоче прийняти»⁴⁸ (Див.: Ів. 15:17). Поет жадає хоча б за допомогою сну побачити «сонце правди» («Заворожи мені, волхве...», рядок 23). «Сонце правди» – це Христос з Його наукою. В отому неприйнятті Христових істин, каменуванні пророків («Пророк»), коли, за точним висловом Є. Сверстюка, брак живої любові прагнуть надолужити розумом, і вбачав Шевченко основну причину дисгармонійності світу. Він по суті закликає «не сквернити образ Божий» і постійно взоруватися на Христа. «І гадував літа лихії, / Погані, давнії літа, / Тойді повісили Христа, / Й тепер не втік би Син Марії» – ці слова із поезії «Не гріє сонце на чужині» (рядки 9-12) були постійною, «неначе цвяшок в серце вбитий», «дисгармонійною»

думою Шевченка. «Коли найвищим суддею добра і зла єсть людський розум, то вільно кожному своїм розумом творити свою власну мораль»⁴⁹, – наголошував В. Липинський. І Шевченко теж розумів, що це веде до хаосу, а не гармонії. Особливо йому боліло, що люди в своїй масі не схильні до офірності навіть на її нижчих рівнях⁵⁰. С. Аверинцев, посилаючись на Тому Аквінського, пояснює: «Зішестя Бога до людини є одночасно вимогою сходження людини до Бога»⁵¹. Тому у Шевченка знаходимо насамперед «гармонію серця», «гармонію душі» («Чого мені тяжко, чого мені нудно...» та ін.). Доречно згадати, що ідея того, що суспільство не відповідає Божому задуму (загальний дисонанс), проходить крізь працю М. Костомарова «Книга буття українського народу», яку назвали «Закон Божий». І саме її передусім і поділяв Шевченко. За ним, гармонія – це також, використовуючи слова відомого богослова О. Шмемана, «неможлива можливість» побачити Христа в іншій людині, ким би вона не була»⁵². Достатньо пригадати авторський відступ із «Відьми»: «Моя се мати і сестра. / Моя се відьма, щоб ви знали» (рядки 66-67). Шевченкова позиція не зачіпає антитезу Закону і Благодаті⁵³, бо він орієнтувався передусім на двоєдину Заповідь любові Ісуса Христа, яка є саме в Новому Завіті.

М. Бердяєв виділяв два основні типи людей: ті, що знаходяться в «гармонійному співвідношенні зі світовим середовищем», і ті, що мають з ним дисгармонію⁵⁴. Філософ вважав себе приналежним до другого. Думаю, що Шевченка можна умовно віднести до «мінливого» типу, бо стан його християнської душі особливо залежав від ступеня християнського стану того самого середовища. Про це яскраво свідчить поезія «Минають дні, минають ночі...». У Шевченка бачимо справжнє волення щодо приходу християнської гармонії: «А дай жити, серцем жити, / І людей любити...» в поезії «Минають дні, минають ночі...» (рядки 17-18) та ін. Такої експресії не мав жоден поет світу.

Таким чином, мотив гармонії у творчій спадщині Тараса Шевченка є унікальним за своєю експресивністю й константністю, має розмаїті прояви. Передусім він дотичний до християнського богослов'я, де вищою гармонією виступає триєдиний Бог, а людина гармонізує світ наближенням до нього. При цьому у Шевченка значно посилений христологічний і відповідно антропологічний аспект теологічної гармонії. В цій частині його творчість збагачує передусім християнську етику і сприяє її зближенню зі світською.

¹ Див.: Словарь языка русских произведений Шевченко: В двух томах. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 207.

² Шевченко Т. Повне зібрання творів у шести томах. – Т. 4. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – С. 234.

³ Див.: Евріпід. Трагедії. Перекл. з давньогрецької А. Содомори та Б. Тена. – К.: Основи, 1993. – С. 89, 437 (примітка 831).

- ⁴ Див.: Нагіленко І. А. Гармонія у філософських дослідженнях Середньовіччя // Електронний ресурс: <http://studentam.net.ua/content/view/7431/97/>.
- ⁵ Мойсеїв І. «Незбагненна божественна таємниця...». Філософія в мистецтві Т. Шевченка. Лекції, студії. – К.: ПП «КП «УкрСІЧ», 2013. – С. 112.
- ⁶ Коцюбинська М. Етюди про поетику Шевченка. Літературно-критичний нарис. – К.: «Радянський письменник», 1990. – С. 49–51.
- ⁷ Там само. – С. 36–37.
- ⁸ Див.: Пахаренко В. І. Начерк Шевченкової етики. – Черкаси: Брама-Україна, 2007. – С. 71, 78.
- ⁹ Див.: Генералюк Л. Візуальна концепція гармонії у творчості Т. Шевченка // Тарас Шевченко і народна культура: Збірник праць міжнародної 35-ї наукової шевченківської конференції; Черкаси, 20-22 квітня 2004 р.: У 2 кн. (Ред. Смілянська В. Л. (відп. ред.) та ін.). – Черкаси: Брама-Україна, 2004. – Кн. 1. – С. 204–211.
- ¹⁰ Сверстюк Є. Рік високого сонця // У кн.: Сверстюк Є. На святі надій. Вибране. – К.: Наша віра, 1999. – С. 325.
- ¹¹ Сверстюк Є. Феномен Шевченка // Там само. – С. 303.
- ¹² Див.: Шевченко Т. Повне зібрання творів у шести томах. – К.: Вид.-во АН УРСР, 1963. – Т. 3. – С. 283; Т. 4. – С. 145, 234, 309, 486; Т. 5. – С. 48, 140.
- ¹³ Там само. – Т. 4. – С. 200, 205; Т. 5. – С. 114.
- ¹⁴ Там само. – Т. 4. – С. 31.
- ¹⁵ Там само. – Т. 3. – С. 275–276.
- ¹⁶ Пахаренко В. І. Вказ. праця. – С. 78.
- ¹⁷ Див.: Словарь языка Пушкина. В четырех томах. – Т. 1. – М.: Госиздат иностранных и национальных словарей, 1956. – С. 460.
- ¹⁸ Шевченко Т. Повне зібрання творів у шести томах. – К.: Вид.-во АН УРСР, 1964. – Т. 6. – С. 151–152.
- ¹⁹ Там само. – С. 149–152.
- ²⁰ Плющ Л. Екзод Тараса Шевченка: Навколо «Москалевої криниці»: Дванадцять статей. – К.: Факт, 2001. – С. 266.
- ²¹ Див.: Мовчан В. С. Етика. Навчальний посібник. 3-є вид., виправлене і доповнене. – К.: Знання, 2007. – С. 361.
- ²² Спогади про Тараса Шевченка. – К.: Дніпро, 1982. – С. 282.
- ²³ Смілянська В. Л., Чамата Н., П. Структура і смисл: Спроба наукової інтерпретації поетичних текстів Тараса Шевченка. – К.: Вища школа, 2000. – С. 45.
- ²⁴ Івакін Ю. Коментар до «Кобзаря» Т. Г. Шевченка. Поезії до заслання. – К.: Наукова думка, 1964. – С. 192.
- ²⁵ Сверстюк Є. Рік високого сонця. – С. 344.
- ²⁶ Див.: Качуровський І. Поет самоти і безнадії // Українська мова і література в школі. – 1992. – № 3–4. – С. 7–10.
- ²⁷ Подаю за: Чуковский К. Шевченко // Радуга. – 1989. – № 3. – С. 128.
- ²⁸ Шевельов Ю. 1860 рік у творчості Тараса Шевченка // В кн.: Шевельов Ю. Вибрані праці: У 2 кн. – Кн. II. Літературознавство. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – С. 74.
- ²⁹ Ушкалов Л. Гуманізм Шевченка // Шевченківська енциклопедія: У 6 т. – Т. 2: Г-З. – К.: Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, 2012. – С. 207.

- ³⁰ Цит. за: Лосський М. Абсолютна досконалість // Джерела. Вип. 1. – Луцьк.: НВФ «Юстас», 2000. – С. 75.
- ³¹ Франко І. «Наймичка» Т. Шевченка // Франко І. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. – Т. 29. – К.: Наукова думка, 1981. – С. 460.
- ³² Ушкалов Л. Вказ праця. – С. 214.
- ³³ Барабаш Ю. Просторінь Шевченкового Слова. – К.: Темпора, 2011. – С. 280, 282.
- ³⁴ Аверинцев С. Софія-Логос. Словник. 2-е видання. – К.: Дух і Літера, 2004. – С. 233.
- ³⁵ Див.: Смирение (в християнстві) // Електронний ресурс: [https://ru.wikipedia.org/wiki/Смирение_\(в_християнстві\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Смирение_(в_християнстві)).
- ³⁶ Див.: Християнство: Энциклопедический словарь. В 3 томах. – Том 2. Л-С. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1995. – С. 573
- ³⁷ Див.: Конкорданція поетичних творів Тараса Шевченка: У 4 т. – Едмонтон; Торонто, 2001. – Т. 1. – С. 485; Т. 2. – С. 1002–1005, 1010–1011, 1499–1500; Т.4. – С. 2783, 2785.
- ³⁸ Див.: Вейль С. Укорінення. Лист до клірика. – К.: «Д.Л.», 1998. – С. 36.
- ³⁹ Смілянська В. Л., Чамата Н. П. – С. 56.
- ⁴⁰ Сверстюк Є. Феномен Шевченка. – С. 315.
- ⁴¹ Див., наприклад: Сирійський Єфрем, святий. Подвижницькі настанови. – Львів: Місіонер, 2001. – С.167-168.
- ⁴² Див.: Малахов В. Етика. Курс лекцій. 2-е видання, перероблене і доповнене. – К.: Либідь, 2000. – С. 218.
- ⁴³ Див.: Історіософський зміст Шевченкових «Гайдамаків» (До 170-річчя виходу поеми) // Український історичний журнал. – 2011. – № 2. – С. 179.
- ⁴⁴ Дзюба І. Тарас Шевченко. Життя і творчість. – К.: Вид. дім «Кієво-Могилянська академія», 2008. – С. 316.
- ⁴⁵ Смілянська В. Л., Чамата Н., П. Структура і смисл: Спроба наукової інтерпретації поетичних текстів Тараса Шевченка. – К.: Вища школа, 2000. – С. 191.
- ⁴⁶ Див.: Українські родинні святощі у спадщині Тараса Шевченка // Українська родина: Родинний і громадський побут. Упорядник Лідія Орел. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2000. – С. 303-320.
- ⁴⁷ Див.: Барабаш Ю. Просторінь Шевченкового Слова. – К.: Темпора, 2011. – С. 226, 233, 245.
- ⁴⁸ Сверстюк Є. Феномен Шевченка // Там само. – С. 304.
- ⁴⁹ Цит. за: Липинський В. Релігія і церква в історії України. – К.: ПБП «Фотовідеосервіс», 1993. – С. 33.
- ⁵⁰ Див.: Офірність у Тараса Шевченка: християнський, історіософський, екзистенційний виміри // Шевченків світ. Науковий щорічник. Випуск 2. – Черкаси: Видавець Чабаненко Ю. А. – 2009. – С. 83-92.
- ⁵¹ Аверинцев С. Там само. – С. 233.
- ⁵² Шмеман О., протопресвітер. Великий піст. – К.-Л.: «Gvovadis»-Свічадо, 2009. – С. 24.
- ⁵³ Див.: Вишеславцев Б. Антитеза закону і благодаті // Джерела. Вип. 1. – Луцьк.: НВФ «Юстас», 2000. – С. 37-46.
- ⁵⁴ Див.: Бердяев Н. Самопознание. Опыт философской автобиографии. – М.: Мысль, 1991 – С. 37.